УДК 16:17.02+530.1

© Юлія Ткачова
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДІАЛОГ НАУКИ І РЕЛІГІЇ В КОНТЕКСТІ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Досліджуються можливості конструктивного діалогу між науковим і релігійним уявленнями про світ і місце в ньому людини крізь призму сучасних етичних імперативів та настанов. *Ключові слова: етика, мораль, наука, релігія, філософія науки.*

Актуальність теми зумовлена інтенсивним розвитком науки в умовах сучасності. Спостерігається колосальний вплив науково-технічних досягнень на людське життя і цивілізаційний поступ. В умовах інформаційного мобільного суспільства проблеми меж і взаємозумовленості науки, моралі та релігії стають надзвичайно актуальними. Прагнення людини утвердити своє панування над світом за допомогою наукового знання, техніки, технології призвело до нинішньої кризи, тому головною проблемою сьогодення є пошуки синтезу науки та позанаукового знання, в тому числі й релігійного, в якому приховано значні можливості подальшого науково-технічного розвитку людства, зумовленого системою вселюдських цінностей і в контексті моральної культури XXI століття. “Людина постмодерну все ще спирається на науку, але по справжньому в неї вже не вірить” [1, с.5].

Мета статті – концептуально окреслити закономірності та форми взаємодії науки і релігії, визначити моральні принципи такої кореляції, окреслити основні тенденції, суперечності та перспективи співпраці між ними в руслі новітніх духовно-цивілізаційних процесів.

У науковій літературі це питання досліджувалося досить широко, починаючи ще з Середніх віків. Тут варто згадати таких філософів, як *Августин Блаженний, Ансельм Кентерберійський, Тертуліан, Томас Аквінський, Френсіс Бекон, Імануїл Кант, Г.В.Ф.Гегель* та ін. Серед сучасних дослідників варто відзначити таких, як *І.Барбур, В.Бібіхін, О.Богданова, А.Вайтхед, С.Владіміров, П.Гайденко, В.Гайзенберг, С.Дев’ятова, М.Закович, Г.Кисельов, І.Кузнєцов, А.Кураєв, Ю.Кулаков, Л.Маркова, М.Марчук, І.Меркулов, Ю.Мольтман, А.Пікок, М.Планк, Б.Расел, М.Скибіцький, З.Тажуризіна, А.Філатов, С.Франк, Л.Шашкова* та ін. Ця тема порушує широке коло актуальних проблем, які стосуються не тільки філософських, а й природничонаукових і соціогуманітарних наукових знань.

Проблема взаємозв’язку знання та віри має давню історію. Вона активно обговорювалася в середньовічній схоластичній філософії. Августин Блаженний стверджував, що завдання богослов’я – пізнати у світлі розуму те, що вже прийнято вірою. Томас Аквінський говорив про гармонію між вірою та знанням за пріоритету віри. Френсіс Бекон, висунувши гасло «Знання – то сила», вказував, що істину треба шукати у сфері досвіду і спостережень, а не в сутінках схоластики й у цитатах зі священних книг. Французький учений, філософ і теолог Тейяр де Шарден намагався створити «наукову феноменологію», що синтезувала б дані науки і релігійний досвід для розкриття змісту еволюції Всесвіту, який призвів до появи людини. Цей процес підпорядкований, на його думку, своєму регулятору та своїй кінцевій меті – «точці Омега», втіленням якої є Христос. Єднання науки й містики він вважав панацеєю від всіх лих сучасного людства. Найважливішою умовою реалізації цієї ідеї є технічний

прогрес і розвиток економіки. Але вирішальну роль, на думку Тейяра де Шардена, повинен зіграти духовний чинник – ясна та свідома віра в найвищу цінність еволюції.

І релігійний, і науковий світогляди – це форми духовного самовизначення людини у світі. Будучи генетично тісно пов'язаними, та все ж таки відокремленими, вони розвиваються самостійно, набуваючи власних форм: "саме наївна, ні в чому не похитна віра, яку релігія дарує своїм прихильникам, дає найбільш потужні стимули до творчості, до того ж у сфері політики не менше, ніж у мистецтві та науці" [8, с.26].

Зараз науковці, вивчаючи природну реальність, як правило, не звертаються за допомогою до релігії, хоча вона створила умови для розвитку науки, висунувши такі постулати: світ створений Богом і тому гідний дослідження; Бог створив світ раціональним і впорядкованим, тому його можна описати математичною мовою; природа не вимагає поклоніння, тому люди можуть її досліджувати; людина має моральне право займатися науковою діяльністю і творити; завданням науки повинно бути пізнання того, що повинно бути, а не того, що є.

Беззаперечно, релігія і наука за певних обставин можуть поставати чинниками взаємної еволюції. Про цілісність наукового та релігійного світогляду говорить зокрема Макс Планк: "Природознавство потрібне людині для знання, релігія потрібна їй для дії" [7, с.262]. Проте практичне використання наукових досягнень, колосальний розвиток прикладної науки не можуть не викликати у науковців відчуття відповідальності за наслідки впровадження досягнень науки в практику. І тут церква могла б бути "моральним посередником", який допомагає людському суспільству в науковій та технологічній діяльності. Важливого значення в реалізації цієї програми теологи надають встановленню нових стосунків між наукою та релігією. «Релігія, – пише Макс Планк, – це зв'язок людини з Богом. Релігія не стільки властива кожній окремій людині, скільки претендує на дієвість і значення для великого співтовариства, для народу і – в остаточному підсумку – для всього людства" [8, с.27].

Релігія, на думку багатьох дослідників, не суперечить науці, а постає, як інше (відмінне від наукового) бачення світу. Наука має справу з загальними закономірностями, які вивчаються з метою узагальнення фізичних явищ. Релігія пов'язана з роздумами про моральні та естетичні цінності, їх абсолютний, смисложиттєвий вимір. Те, що помічає одна сторона, інша залишає поза увагою. Науковець може виявляти і вивчати суть окремих явищ і процесів, але смисли цілісної структури світу і культури для нього недоступні. Наука не може вказати людині життєвий шлях, визначити мету її існування. "Для науки релігія є перш за все свідченням саме стійкості, надійності навколишнього світу. Предмет дослідження науки – матеріальний земний світ – існує у Новий час паралельно з божественним трансцендентним світом, науковець повною мірою може займатися своїми дослідженнями, не замислюючись про Бога, про проблеми творіння, про мету світотворення. Але це не означає, що релігія не потрібна науковцю і повністю йому байдужа... Вона йому потрібна саме як запорука стабільності, як джерело впевненості у тому, що світ справді існує, що він не ілюзія, що він упорядкований, а тому наукова діяльність не є безглуздою" [6, с.109]. Пізнаючи світ, який створив Бог, людина поглиблює і своє розуміння Бога.

Водночас наукове пізнання сприяє позбавленню неправильних уявлень про Бога, про його місце у світі. Тож обидва погляди однаково потрібні для людства. "Природознавство не переймається етичною проблематикою, так само, як для релігії не має жодного значення величина універсальних фізичних констант. Водночас релігія і природознавство зіштовхуються з проблемою існування та сутністю Вищої Влади, яка

панує над світом. Відповіді, які вони дають, зовсім не суперечать одні одним у твердженнях, що, по-перше, існує розумний світоустрій, незалежний від людини, і, по-друге, що його сутність не можна безпосередньо спостерігати, а можна лише опосередковано пізнати або припустити його наявність. Для цієї мети релігія користується своєрідними символами, а точні науки – своїми вимірюваннями, які ґрунтуються на сприйнятті" [8, с.34].

Дослідники, намагаючись встановити занадто дружні стосунки між релігією та наукою, виокремлюють спільні риси цих соціальних інститутів. Зокрема, йдеться про те, що ці дві сфери є різними шляхами досягнення взаємозв'язку людини і реальності, що вони мають суб'єктивний та об'єктивний полюси, когнітивний і практичний зміст. І наука, і релігія вивчають структуру реальності, здійснюють вплив на саму людину і на її ставлення до світу, мають свої певні традиції. Окремі християнські мислителі в пошуках спорідненості зайшли настільки далеко, що оголосили науку своєрідною релігією. На їх думку, наука, як і теологія, займається трансцендентними об'єктами, які виходять за межі спостерігача. Вони вказують на те, що релігія та наука намагаються пізнати дійсність за допомогою поняттєвих конструкцій, які є результатом мислення самих дослідників. Так, фізики сьогодні оперують поняттям "нейтрино" – схемою, яка використовується для пояснення певних фізичних процесів і володіє рядом властивостей, які неможливо описати за допомогою класичної фізики.

Спільним, найбільш близьким для всіх релігій є уявлення про Бога як про особистість, або принаймні як про когось, хто подібний до людини. Проте й ці уявлення у різних релігіях дещо відрізняються, хоча кожній релігії цілком необхідні символи і церковний ритуал. Релігійний символ, якою б мірою не був він гідний шанування, ніколи не є абсолютною цінністю, а завжди є лише більш-менш досконалою вказівкою на Вище, безпосередньо не доступне сприйняттю. Символи позначають найвище і найбільш гідне шанування, створене силою зверненої до неба уяви. Однак ніколи не слід забувати, що навіть найбільш священний символ має людське походження. Глибоко релігійна людина, утверджуючи свою віру в Бога через шанування добре знайомих йому релігійних символів, визнає, що Бог існував ще до того, як людина з'явилася на Землі, і що Він споконвіку тримав у своїх всемогутніх руках віруючих і невіруючих, що Він сидить на висоті, незбагненній для людського розуміння, і буде сидіти там і тоді, коли Земля з усім, що на ній є, вже давно перетвориться на руїни. "До істинно релігійних людей можуть зараховувати себе всі ті і тільки ті, хто сповідує цю віру і хто, перейнявшись нею, відчуває себе захищеним всемогутнім Богом від усіх небезпек життя, шануючи Його і безмежно довіряючи Йому" [8, с.30].

Яке ж місце у діалозі релігії та науки посідає мораль? З традиційного релігійного погляду мораль дарована людині Богом, її основні норми і поняття мають божественну природу. Зміст релігійної моралі детермінується відповідною релігійною свідомістю. Вона має складну будову та характерні ознаки. Істотною рисою релігійної моралі є подвоєння встановлених нею обов'язків. Основні настанови релігійної моралі орієнтують людину на два об'єкти, на дві групи цінностей: земні та небесні, людські та надлюдські.

У релігійній моралі є більш прості та більш важливі норми, які вироблені поколіннями моральних людей. У релігійних формах людство тисячоліттями накопичувало та розвивало поняття про милосердя, співчуття, любов та інші моральні імперативи і принципи людського життя. Ці моральні вимоги, норми, цінності дістають специфічну інтерпретацію, набуваючи значення Богом даних. Проте в наші дні спостерігається відхід від релігії, що загрожує стати масовим явищем (окремі теологи називають його вражаючим феноменом XXI ст.). Понад те, частина теологів стверджує, що події сьогодення, які загрожують самому існуванню людства

(глобальні проблеми сучасності, різноманітні тіньові сторони соціального життя, духовно-моральна криза суспільства тощо) тісно пов'язані з відходом людей від релігії та церкви, з переорієнтацією їхньої свідомості на цінності матеріального рівня споживання та збагачення матеріальними речами. Вернер Гайзенберг пов'язував релігію з питанням про цінності: "Питання про цінності – це питання про те, що ми робимо, чого прагнемо, як повинні себе поводити. Воно тому ставиться людині й для людини; це питання про компас, яким ми повинні керуватись, відшукуючи свій шлях у житті. Цей компас у різних релігіях і світоглядах отримав різні назви: щастя, воля Божа, смисл і багато ін." [2, с.326]. Наприклад, Кант вважав, що між моральністю та релігією існує суттєвий зв'язок. На його думку, головні релігійні ідеї – віра в Бога та у вічне життя – виражають сподівання, які породжуються практичним розумом, моральною свідомістю. Не моральність походить від релігії, а навпаки: головні ідеї релігії – від моральності. Моральна свідомість людини потребує цих ідей; можна сказати, що вона вимагає, щоб Бог, свобода і безсмертя існували. На думку Канта, практична (моральна) неодмінність безсмертя людської душі та існування Бога випливає з ідеї морального призначення людської природи. "Неодмінна кінцева мета волі, яка керується моральним законом, полягає у здійсненні найвищого, повного, абсолютного, довершеного блага, що є повнотою чесноти і щастя. А це здійснення можливе, лише якщо людська душа є безсмертною і Бог існує" [3, с.123-124].

Дуже доречно зауважив Макс Планк з цього приводу: "Кант учив не тому, що людина просто пропонує природі її закони, він учив, що людина, формулюючи закони природи, додає й дещо від себе. Інакше як можна було б уявити собі, що Кант, за його ж власними словами, ні перед чим не відчував такого глибокого благоговіння, як перед виглядом зоряного неба?" [8, с.32]. Тобто моральність через релігію дає етичні оцінки цілям науковця; віруючий вчений краще зорієнтований: якщо християнин займається природничими науками і водночас залишається відкритим для Одкровення, він отримує нове розуміння всього того, що змогло досягти природознавство. "Розвиток досліджень у галузі теоретичної фізики історично наочно привів до формулювання фізичної причиновості, що має явно виражений телеологічний характер" [8, с.34].

Навіть тоді, коли людина починає шукати певні раціональні пояснення світобудови, релігія все ж таки відіграє роль "плацдарму", точки опори, з якої починаються всі дослідження. В силу своєї специфіки релігія завжди догматизує свої ідеологічні надбання, характеризуючи їх як "одвічні істини". Однак, коли наука постає як альтернатива релігії, привносячи певні новації в систему знання, релігія починає запозичувати їх (але лише за умови, що це не приносить шкоди релігійному вченню, а навпаки сприяє зміцненню її позицій). "Найбільш безпосереднім доказом сумісності релігії та природознавства, навіть крізь призму критичного погляду на речі, ймовірно, є той історичний факт, що глибокою релігійністю були перейняті найвеличніші натуралісти всіх часів – Кеплер, Ньютон, Ляйбніц" [8, с.35]. А й справді, у наукових публікаціях багатьох учених ми можемо зустріти свідчення їхньої прихильності до релігії. Якщо говорити про "віруючих" учених, то важливо зауважити, що вони шукали природне пояснення, а не підтвердження релігійних догматів. Для таких учених Бог розумівся як засіб тлумачення наукового відкриття, досягнутого раціональним шляхом. Зокрема Альберт Айнштайн говорив: "Моя релігія полягає в почутті сором'язливого захоплення безмежним розумом, який проявляється у дрібних деталях тієї картини світу, яку ми здатні частково охопити та пізнати нашим розумом... Ця глибока емоційна впевненість у вищій мірі логічної впорядкованості світобудови .... і є моєю ідеєю Бога" [5, с.234]. Мова йде про те, що науковий метод може навчити нас лише тому, як факти пов'язані один з одним та детерміновані одні одними. Але водночас безсумнівним є те, на думку Айнштайна,

що *знання того, що є*, не відкриває двері до відкриття того, що повинно бути. Об'єктивні знання надають нам вагомі засоби для досягнення конкретних цілей, але кінцева мета сама собою та засоби її досягнення повинні прийти з іншого джерела. "А.Айнштайн писав, що впродовж майже двох століть конфлікт між знанням і вірою вважався непримиримим і домінувала думка про поступову заміну віри знанням. Проте, міркуючи над цією проблемою, великий фізик наголошував: дійсно, переконання людини формуються, спираючись на тверду основу передовсім наукового досвіду, але коли вони розглядаються як визначальні для поведінки і суджень людини, то однієї науки замало і вона має повернутися до релігії" [9, с.271].

І тут ми наштовхуємося на обмеженість суто традиційної концепції нашого існування. Однак, не варто вважати, що науковий стиль мислення не відіграє ніякої ролі у формуванні цілей в етичній оцінці. Коли усвідомлюється, що для досягнення мети були б корисними певні засоби, вони самі собою стають метою. Інтелект розкриває для нас кореляцію засобів і цілей. Але розум сам собою не може розтлумачити смисл кінцевої фундаментальної мети. Виявити свої цілі та зробити їх основою емоційного життя індивіда – саме в цьому й полягає найбільш важлива функція релігії в соціальному житті людини. На думку Айнштайна, релігійно просвітленою людиною є та, котра максимально можливою для неї мірою звільнила себе від пут егоїстичних бажань і переповнена думками, почуттями і прагненнями, яких вона дотримується в значенні надособистісного характеру. Наука, на його думку, це столітнє прагнення привести явища, котрі сприймаються шляхом систематичного розмірковування, до більш усебічних асоціацій. У науці можна переконатися в тому *що є*, але не в тому *що повинно бути*. Проте, наука може розвиватися тільки тими, хто повною мірою окрилений прагненням до істини і розуміння. Це прагнення виникає зі сфери релігії: наука без релігії шкутильгає, релігія без науки є сліпою. Більшість видатних учених усіх часів стверджували, що крім логічного методу пізнання існує ще й шлях прямого споглядання, що безпосередньо проникає в суть явищ. Людині властиве не тільки раціональне, а й ірраціональне знання, засноване на чуттях, а не на міркуванні. Вольфганг Паулі пише: "Айнштайнівський світогляд мені ближчий. Господь Бог, про якого він так охоче згадує, має у нього стосунок до незмінних природних законів. У Айнштайна є відчуття центрального порядку речей... Проте порядок належить для нього як до суб'єктивної так і до об'єктивної сфери і це видається мені найкращою вихідною настановою" [2, с.209]. На підтвердження цієї думки Макс Планк пише: "Закони природи не винайдені людиною, а, навпаки, їхнє визнання нав'язане їй ззовні" [8, с.32].

Релігійний погляд на проблеми сьогодення у чомусь збігається з науковим. І хоча кожна релігія пропонує різні шляхи подолання цих проблем, усі вони погоджуються, що сьогодні людство стоїть на межі винищення придатної для життя біосфери. Як уже було зазначено вище, представники релігійних організацій добачають головну проблему в ціннісних орієнтаціях науковців. Однак розуміння цих орієнтацій у різних релігіях різне. "Отже, і релігія, і природознавство мають потребу у вірі в Бога, при цьому для релігії Бог стоїть на початку всякого міркування, а для природознавства – наприкінці. Для одних Він означає фундамент, а для інших – вершину побудови будь-яких світоглядних принципів" [8, с.35].

Висновки. Розвиток науки і техніки дав у руки людству такі потужні сили, нерозумне використання яких може призвести до знищення життя на Землі в результаті термоядерного конфлікту чи екологічної кризи. На різних регіональних конгресах, симпозіумах й інших зустрічах ставиться й обговорюється питання про те, чому

розвиток природничих наук і техніки може призводити до наслідків, несприятливих для людини. Представники релігійних організацій, відповідаючи на це запитання, головну причину вбачають у світоглядних орієнтаціях науки і науковців, у відокремленні науки від релігійного світогляду й, отже, вважають, що кардинальне розв'язання цих проблем є можливим лише тоді, коли наука стане органічною частиною релігійного світогляду. Є й чимало науковців, які вважають сучасну науку самодостатньою і що лише на неї ми можемо покластись, якщо ми хочемо здобути істинне знання: "Історично наука була пов'язана з релігією та філософською метафізикою. Але, на думку сцієнтистів, цей зв'язок є лише своєрідним будівельним риштуванням при зведенні сучасної науки. Коли храм уже збудовано, риштування непотрібне" [4, с.21]. І справді, сьогодні наукове пізнання стає дедалі більш суб'єктивним. У науці радикально змінюється статус дослідника: з простого глядача він перетворюється в активного учасника, якого неможливо відокремити від об'єкта його спостереження. Так, у квантовій фізиці процес спостереження впливає на досліджувану систему; більшість фундаментальних понять у науці виявляються пов'язаними з власними патернами спостерігача, які тривалий час тяжіють над ним. Науковець сам обирає, як і що досліджувати. Тому факти є продуктом його теоретичних настанов – вони ніколи не виникають самі собою, а завжди фільтруються за допомогою теоретичних конструкцій. "Досвід XX сторіччя показав, що існуюче нині ставлення людини до світу, до природи, до суспільства, до іншої людини дедалі більше сприймається як чинник посилення цивілізаційної кризи. Водночас усвідомлення цього підштовхує до пошуку інших шляхів, інших образів майбутнього. В такій ситуації наукове усвідомлення світу може бути доповнене релігійним з буттєвою настановою: шлях до самої себе людина проходить через шлях до буття як екзистенційної цінності. Релігійна свідомість дає приклад гармонізації світосприйняття людини, в якому гармонія світу зовнішнього підсилює гармонію світу внутрішнього, а система етичних норм і ритуалів регулює взаємини людини з оточуючим світом" [9, с.309]. Більшість теологів сьогодні наполягають на тому, що повне адекватне осягнення дійсності можливе лише за умови об'єднання релігійного та наукового шляхів його пізнання; релігія та наука не повинні суперечити одна одній, а розвиватися в гармонії. Людина ставить перед собою цілі, шукає способи їх досягнення. При цьому релігія відіграє роль символічної моделі, котра формує людський досвід – пізнавальний, вольовий та емоційний.

Література

1.Визгин В.П. Границы новоевропейской науки: модерн/постмодерн: [Електорий ресурс] /В.П.Визгин. – Режим доступу: http://www.philosophy.ru/iphras/library/granitsy/vizgin.htm

2.Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое /В.Гейзенберг. – М.: Наука, 1989. – 400 с.

3.Кант І. Критика практичного розуму /І.Кант; [пер. з нім.]. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.

4.Лекторский В.А. Научное и вненаучное мышление: скользящая граница /В.А.Лекторский; [отв. ред. Е.А.Мамчур] //Наука: возможности и границы. – М.: Наука, 2003. – С.20-35.

5.Львов В.Е. Жизнь Альберта Эйнштейна /В.Е.Львов. – М.: Издательство "Молодая гвардия", 1959. – 382 с.

6.Маркова Л.А. Теология в эпоху постмодернизма /Л.А.Маркова //Вопр. философии.1999. – №2. – с.109-127.

7.Планк М. Единство физической картины мира /М.Планк. – М.: Наука, 1966. – 288 с.

8.Планк М. Религия и естествознание /М.Планк //Вопросы философии, 1990. – №8. – с.25-36.

9.Шашкова Л.О. Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті: Монографія /Л.О.Шашкова. – К.: Грамота, 2008. – 328 с.

Summary

Tkachova U. Dialogue of Science and Religion in Terms of Moral Culture. The article investigates the possibility of constructive dialogue between the scientific and religious ideas about the world and the human place in it through the prism of modern ethical imperatives and guidelines.

Keywords: ethics, morality, science, religion, philosophy of science.